

הסוף הוא רק ההתחלה: דברי פרידה ואחרית דבר לרומן ביכורים

יהודה שנהב־שהרבני

הסתלקותו של אליאס ח'ורי בספטמבר 2024 הותירה אצלי ואצל חבריי וחברותיי במפתופ חלל גדול. עולם שלם נעלם בבת אחת. אני מתנחם בכך שהוא השאיר אחרינו רוח, ספרות ומורשת, ועוד עבודת פענוח, מחשבה ותרגום לשנים רבות. הכתיבה של אליאס בשבילי היא מהפנטה. אני אף פעם לא אתעיף מלתרגם אותה.

תרגמתי כעשרה רומנים של אליאס, חלקם עוד לא התפרסמו, וכל אחד מהם שלח אותי למסע לימוד מרתק, ביחד עם ח'ורי או בלעדיו. במרוצת השנים התהדק הקשר בינינו, השיחות והמפגשים הפכו תכופים יותר והאפשרות לתרגום בדיאלוג זמינה יותר. מצאתי את עצמי משמש לא רק כמתרגם, אלא גם כעורך סמוי וכעוזר מחקר שבודק בעבורו עניינים הקשורים בשפה העברית ובתרבות הישראלית, ומייעץ בבחירת שמות לדמויות. פעם ביקש ממני לערוך בעבורו סקירה היסטורית של השימוש במילה "פוגרום" בעברית, ובפעם אחרת – לתעד בעבורו את תולדות המסעות של בתי הספר הישראליים לאושוויץ.

המפגש המרגש ביותר שלנו התרחש בחודשים ינואר-מרץ 2023, בעיר נאנט בצרפת. היה זה המפגש השנתי

שלנו במכון ללימודים מתקדמים, ועבדנו על הרומן האחרון שלו, **אדם בדמותי**, הכרך השלישי בטרילוגיה **ילדי הגטו**. הוא כתב, ואני תרגמתי, וכך יצא שהספר ראה אור בשתי השפות בפער זמן קצר מאוד. ח'ורי היה שם עם בת זוגו, נג'לא ג'ריצאטי ח'ורי, שהיא עורכת וסופרת ילדים, ואיתי הייתה בת זוגי, תמי ישראלי, שהיא חוקרת ספרות. שם נולד הרעיון לתרגם את סיפורי העם הלבנוניים שנג'לא אספה וערכה בקובץ, שיצא לאור שנה אחר כך בסדרת **מכתוב בכותרת פֶּאן יֶא מֶא פֶּאן: סיפורי עם מֶפְּלֶאד אֶלְשֶׁאם** (בעריכתם של כפאח עבד אלחלים ואיאד ברגותי), ואחרים מהם התפרסמו בכתב העת **עיונים בספרות ילדים** שתמי עורכת, בגיליון שלצורך הכנתו חבר אליה לואי ותד כעורך אורח. כשאני חושב על עתיד אחר לאזור שלנו, אני חושב על המפגש הזה, שלצערי נאלץ להתקיים במרחב שלישי.

תמיד אמרתי לח'ורי שאני מחכה שייתנו לו כבר פרס נובל כדי שאהיה מפורסם. אולי אסע איתו לשטוקהולם, ואולי ייתנו לי לבוא לביירות, ואולי יזמינו אותו לסמינר הסופרים במשכנות שאננים בירושלים. הבטחתי לו שאם יקבל את פרס נובל, אשלח לעיתון את תמונתו בפיג'מה, מביא לי בשעת בוקר מאוחרת של יום ראשון סיר מהביל. כזה היה. אדם אנושי עם אחריות לדור שלם. איש בעל ידע עצום, מלא חוש הומור ושגינות בלתי רגילה. בעיקר ידע להחזיק קשר. בתקופות מסוימות היה שולח לי מדי בוקר הודעה: **صباح الخير ("צִבְאָח אלֶח'יר")**, ולא מוסיף. ואני הייתי עונה: **صباح النور ("צִבְאָח אֶלְנֹור")**. כך זה

נמשך יום אחר יום באדיקות, גם אם לא דיברנו שבוע שלם. עד שיום אחד הכול נפסק. הוא חלה ולא החלים. שנה שלמה שכב בבית החולים. ב־15 בספטמבר 2024 כתבה לי בתו עֶבְלָה:
"הוא עזב אותנו יא יודה"

לאליאס ח'ורי עדיין לא מלאו שלושים כשפרסם ב־1977 את **ההר הקטן**, הספר שהחשיב לרומן הביכורים שלו.¹ שנים ארוכות תרגמתי את ספריו לעברית, וברוב המקרים הוא גם היה זה שבחר מה אתרגם ובאיזה סדר. לאחר שתרגמתי את **פנים לבנות**, הוא ביקש שאתרגם את **מסעו של גאנדי הקטן**, ואחר כך את **פקעת של סודות**. ואז הוא כתב את שלושת הכרכים של **ילדי הגטו**, בזה אחר זה, ונכנסנו למסע משותף של תרגום שלהם בדיאלוג. אחר כך חזרתי לספרים מוקדמים יותר: **כאילו היא ישנה**, **ממלכת הזרים**, **שערי העיר וריח הסבון**. כשפגשתי אותו בווינה ביוני 2023 – הייתה זו הפעם האחרונה שנפגשנו פנים אל פנים – הוא הפטיר לפתע, כאילו לאחר יד, שאולי אתרגם את **ההר הקטן**. אני תוהה מדוע כל כך מאוחר בסדר הדברים. הרומן מחזיק לא רק את ההתחלה של ח'ורי כסופר,

1 שנתיים קודם לכן, לפני פרוץ מלחמת האזרחים, התפרסם רומן בשם **عن العلاقات الدائرية** היחסים במעגל, שלטענתו היה טיוטה לא מפותחת לרומן, ועדיף להתעלם ממנו. עד היום לא הצלחתי להשיג עותק שלו. גם בהוצאת הספרים שבה יצא, "דאר אֶלְאֶדֶב", לא נותרו עותקים.

אלא גם את ההתחלה של מלחמת האזרחים - ה־beginning במושג שטבע אדוארד סעיד, שגם כתב את ההקדמה לגרסה האנגלית של הרומן, שיצאה לאור בשנת 1989. כמו שנטען כבר מספר פעמים, מלחמת האזרחים הייתה ערש הלידה של הרומן הלבנוני החדש.² היא הובילה לשינויים מהותיים בצורה ובתוכן של הרומן הלבנוני בפרט, ושל הרומן הערבי בכלל. במקרה של ח'ורי, כפי שכתב אדוארד סעיד באחרית הדבר שלו, הוא אפשר פרידה מכובדת מנגיב מחפוז ומהרומן הריאליסטי.

ההר הקטן עוסק במלחמת האזרחים הלבנונית, בשלטון האירופי הקולוניאלי, בקרעים בין נוצרים למוסלמים שהובילו להגירה אדירה של יותר ממיליון איש, במחנות הפליטים הפלסטינים ובכוחות ובפלגים של הצבא הפלסטיני. היו אלה שנים של כאוס מוחלט. כולם בחשו בקלחת, הפוליטיקה הייתה נזילה, ובריתות התחלפו במהירות וללא הודעה מוקדמת. במסגרת אותה התחלה עבר ח'ורי תהפוכות רבות, ובין השאר נאלץ - לאחר שהביע הזדהות עם המאבק הפלסטיני - לעזוב את "ההר הקטן", השכונה הנוצרית במזרח ביירות, שבה שכן ביתם של הוריו, ולעבור לשכונה מוסלמית במערב העיר. רק לאחר המלחמה הוא חזר

2 עם הסופרות והסופרים, שכתבו יצירות חלוציות על מלחמת האזרחים עור בזמן התרחשותה, נמנים: ע'אדה אלסמאן (סיוטי ביירות), רשיד אלדעיף (העריץ), רביע ג'אבר (הווידויים), הודא ברכאת (אבן הצחוק) וחנאן אלשיח' (סיפורה של זהרה). שני הספרים האחרונים תורגמו לעברית וראו אור בהוצאת אנדלוס.

ורכש את הבית של הוריו שהפלנגות הפקיעו. אותן הפלנגות מחפשות אחריו או אחר בן דמותו כבר בפרק הראשון של ההר הקטן.

זהו רומן פרגמנטרי, המורכב מחמישה סיפורים המקושרים ביניהם על ידי סצנות מן המלחמה (מעניין לראות שלארבעה מתוכם כותרת המציינת מקום במרחב: "ההר הקטן", "הכנסייה", "המדרגות", "כיכר המלך"). אולם כפי שח'ורי בעצמו טען, הפרגמנטריות והחזרתיות אינן תוצאה של רשלנות בארגון הרומן, אלא שיקוף צורני ותוכני של ההקשר ההיסטורי שלעולם אינו מתארגן לכדי נרטיב ברור, כמו שעושים לעיתים בהיסטוריוגרפיה.

זרעים רבים מן הכתיבה המאוחרת של ח'ורי טמונים כבר בההר הקטן: מִסְפָּר שמחליף מיקומים ופוזיציות; אלוזיות אוטוביוגרפיות אמיתיות או מדומיינות; ארס פואטיקה ("טלאל חייך כשסיפר לי את הסיפור על הרוזן ממונטה כריסטו. חיברו עליו רומן שלם רק מפני שהוא פתח פרצה אחת בקיר הכלא. תאר לך כמה רומנים יכתבו עלינו אחרי שפתחנו עשרים פרצות בעשרים קירות."); הדגשה של פערי ייצוג ("קראו לו ההר הקטן. ידענו שהוא לא הר, ובכל זאת קראנו לו 'ההר הקטן'"); וכמובן החצנת האלימות. אלימות היא תמה מרכזית אצל ח'ורי, ולא סטייה ממהלך העניינים הרגיל. הוא בעצמו אמר פעם שהוא שואף לכתוב נגד הזרם, "נגד מחיקות האלימות והסתרת גורמיה,

השלכותיה ועדויותיה.³ החשיבות של החצנת האלימות עוד תלך ותגבר ברומן הבא שלו, **פנים לבנות** (1981), שהגיבור הראשי שלו מוחק בכפייתיות את עקבות האלימות בביירות המדממת. הוא הופך את המרחב ללבן בעזרת סיד לבן, פנים לבנות, קירות לבנים, מסכות לבנות – עד שהעולם הופך לבן לגמרי, ומגיע לכדי שלמות בשכחה ובעיוורון מוחלטים. אבל באופן פרדוקסלי, פעולת המחיקה שלו מסמנת פעם אחר פעם את עצמה ומנכיחה את מעשה האלימות – הקולוניאלית או האלוהית – הקושרת את האירועים ליום הדין, שהרי לפי חלק מהמסורות האסכטולוגיות, ביום הדין תפער הארץ את פיה, תבלע את בני האדם ותיסגר בלי להותיר להם זכר. כפי שמסביר הגיבור ברומן של ח'ורי, חיית הים היא מפלצת הכאוס, ששבה ומופיעה זמן קצר לפני שסוף העולם מגיע: "ביירות היא אי [...] אי רדום ומסביבו מים. ומתחת לעיר שוכנות חיות ים חסרות מנוח. ככל שבעים שנה זזות החיות והעיר מתהפכת על ראשה. ובכל פעם שהיא מתהפכת היא מתקרבת לאחרית הימים."⁴

ההר הקטן מכיל אלמנטים אוטוביוגרפיים רבים. הוא נכתב באמצע שנות השבעים, לאחר שבשנת 1967 עשה ח'ורי בן התשע-עשרה בלבד את הדרך משכונת אֶלְאֶשְׂרֵיָה, היא ההר הקטן, לירדן, לֶאֱלֶסְלֵט, שבה נפגש עם אביו ג'אהד. בספטמבר 1970 הוא חזר

3 Adina Hoffman, "Recollecting the Palestinian Past", *Raritan* 26, no. 2, (2006), 52-61.

4 ח'ורי, **פנים לבנות**, הקיבוץ המאוחד, 2016, עמ' 136.

לביירות, ונסע לצרפת לכתוב דוקטורט. כשחזר בשנת 1972, מצא בביירות סצנה אינטלקטואלית ופוליטית סוערת. הוא פגש שם סופרים ואינטלקטואלים כמו ע'סאן כנפאני, כמאל אבו דיב, מנא אלסעודי, אניס צא'יע', הישאם שרבי, כמאל בולאטה, מחמוד דרוויש (שאינו ערך את העיתון **שא'ון פלסטיניה**) ואחרים.

שני הצמתים המרחביים הללו – אלסלט וביירות – יכולים להסביר כיצד השלים ח'ורי את הדרך מההר הקטן אל כתיבת הרומן **באב אלשמס**, או מביירות לגליל. הם מדגימים כמה קצר המרחק בין שני המקומות הללו, אך כמה הם גם רחוקים זה מזה. ח'ורי היה אומן של מרחבים, ספרות פתוחה של ניסויים מרחביים. הספרות שלו המשיכה להיפתח ולהציע מרחבים חדשים, שלא נענו בעליל לעקרונות של ריבונות, וגם לא נכנעו לעריצות הזמן. לרגע מצאתי את עצמי מוטרד מכך שאני מתרגם את רומן הביכורים שלו רק בסוף, אחרי מותו, אבל אז נזכרתי שח'ורי עצמו הוא זה שמלמד אותנו שהסוף הוא רק ההתחלה.